

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDEKİ ORGAN ADLARIYLA KURULMUŞ DEYİMLER

[Araştırma Makalesi-Research Article]

Meherıayı AOSIMAN*

Geliş Tarihi: 21.07.2020

Kabul Tarihi: 26.11.2020

Öz

Bu makalede genel olarak Yeni Uygur Türkçesinde yani şu an Doğu Türkistan bölgesindeki Uygur Türklerinin kullanmakta olduğu organ adlarıyla kurulan deyimler hakkındaki çalışmalar ele alınmıştır. Deyim, Uygur Türkçesindeki deyişle "İdiyom", diğer Türk lehçelerinde de olduğu gibi "az söz ile çok anlam ifade etmenin" dilbilimindeki birimidir. Deyimlerin birçoğu söz sanatıdır; anlatıma güzellik, canlılık ve çekicilik katmak için kullanılır. Uygur Türkçesinde deyimler üzerine çalışılmış sözlük veya kitap çok az sayıdadır. Dolayısıyla, doğrudan erişebileceğimiz bir kaynak çok sınırlıdır. Bu çalışma ile bu boşluk az da olsa doldurulmaya çalışılacaktır.

Bilindiği gibi, Çağdaş Türk lehçelerinde deyimler hakkında ortak bir görüş yoktur, Deyimler, Türkçe dil araştırmalarında sıklıkla karşılaştığımız, her devrin kültürel özelliklerini kendinde yansıtan önemli bir dil unsuru olarak hep dikkat çekmektedir. Uygur Türkçesi kültür, edebiyat ve söz varlığı açısından, Çağdaş Türk lehçeleri içinde önemli yer tutmaktadır. Uygur Türkçesindeki deyimler, özellikle de organ adlarıyla kullanılan deyimler, gerek yazı dilinde gerekse halk dilinde çok yaygın olarak kullanılan bir deyim türüdür. Çalışmamızda, Uygur Türkçesinde organ adlarıyla kurulmuş deyimler derlenerek anlamları, Türkiye Türkçesindeki karşılıkları veya yaklaşık anlamı açısından değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Yeni Uygur Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Kalıplaşmış Sözcük Grubu, Deyim, Organ Adı.

IDIOMS FORMED BY USING ORGAN NAMES IN MODERN UYGHUR TURKISH

Abstract

This article mainly examines the research on the idioms in Modern Uyghur Turkish or those used by the Uyghur Turks currently living in East Turkestan. Idiom or "İdiyom", as it is called in Uyghur Turkish, is a linguistic unit that helps "expressing many meanings in a few words", as it is the case in other Turkic languages. Most idioms are a figure of speech used for finer, more dramatic and engaging expressions. There are very few dictionary or book in Uyghur Turkish that specifically deals with idioms. Therefore, a resource that we can directly access is very limited. This study attempts to fill this gap even if only partially.

As is known, there is no consensus on idioms among modern Turkic languages. Idioms are an important linguistic unit commonly seen in Turkish language studies which reflects the cultural characteristics of all ages. Uyghur Turkish occupies a significant place among modern Turkish languages in terms of culture, literature and vocabulary. Idioms in Uyghur Turkish and particularly those that involve names of organs is a kind that is very common either in written language or folk speech. This study examines the meaning of the idioms in Uyghur Turkish formed using organ names and their exact or closest counterparts in modern Turkish.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, e-posta: mihray1215@gmail.com
Orcid: 0000-0002-1153-3449

Keywords: Modern Uyghur Turkish, Modern Turkish, Petrified Phrase, Idiom, Names of Organs.

Giriş

Uygur Türkleri, çoğu Çin Halk Cumhuriyeti'nin Şinciang Uygur Özerk Bölgesi'nde, daha doğrusu Doğu Türkistan'da olmak üzere, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Türkiye topraklarında yaşamaktadır. Son dönemler Doğu Türkistan'daki Çin siyasetinden dolayı dünyanın dört bir yanına dağılmış durumdadırlar. Türklerin en eski yerleşme alanlarından biri olan Doğu Türkistan, Türk kültürünün en zengin yadigârlarını barındırmaktadır (Özkan, 2007: 89).

“Uygur Türkçesi, Türk Lehçeleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Türk dili tarihi içerisinde önemli bir yeri olan Uygur Türkçesi, 15-yüzyıldan sonraki Çağatay Türkçesinin devamıdır. Günümüzde Uygur Türkçesi tarihi gelişim itibarıyla Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinin devamıdır. Uygur Türkleri 1930'lu yıllara kadar Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanmışlardır, XX. yüzyılın ortalarına kadar Arap alfabesi kullanmışlardır. Bu tarihten sonra siyasi sebeplerden dolayı Latin ve Kiril alfabeleri kullanmışlardır. 1978'li yıllardan sonra tekrar Arap alfabesine geri dönmüştür ve bazı ilave ayrıntılar eklenerek günümüzdeki Yeni Uygur Türkçesi kullanılmaya başlamıştır” (Buran, 2001:193).

Yeni Uygur Türkçesindeki Kalıplaşmış Sözcük Grupları

Kalıplaşmış sözcük grupları, Uygur dil biliminde önemli bir yer tutmaktadır. Uygur Türkçesindeki kalıplaşmış sözcük grupları; sözcük ve cümle yapısı, anlamı, gramer özelliklerine göre *maqal*, *temsil* (atasözleri) ve *idiyom* (deyim) olarak üçe ayrılmaktadır (Tömür, 1987: 127). Bu sözcük grupları, ifade etmek istediğimiz düşünceleri daha açık, daha net ve daha canlı halde ifade etmeye yardım eder. Bu türdeki ifadeler, dilin ve dil biliminin zenginliğini artırır. Dolayısıyla onları derleyip toplamak, üzerine çalışmak ve gelecek nesillere aktarmak çok önemlidir.

Uygur Türkçesindeki atasözleri özelliklerine göre kendi içinde *maqal* ve *temsil* olarak ikiye ayrılmaktadır. *Maqal* ve *temsiller* makalemizde ele aldığımız deyimlerle hem ortaklığı hem farkları olan hikmetli sözlerdir. *Maqal*, halk arasında yaygınlaşmış, cümle kurulumu ve anlamı kalıplaşmış, dinleyiciye öğüt veren, kafiye, vezin ve duraklamaları olan hikmetli sözlerdir (Tömür, 1987:127). Ö¹: *Ekil yaşta emes, başta* (Akıl yaşta değil, başta). *Oynap sözlisenmu, oylap sözle* (Eğlenip konuşsan da düşünerek konuş). *Temsil* ise, bir nesnenin özelliklerini ikinci bir nesnenin özelliklerine benzetme ve karşılaştırma yoluyla meydana gelen hikmetli sözlerdir. *Temsiller* hayattaki hadiseleri tasviri şekilde ifade eder ve anlam aktarımı neticesinde meydana gelir. Bazı *temsillerde* hayvanlar insanlaştırılır (Tömür, 1987: 128). Ö: *Tohu dangal çüşeydu, öçke caŋgal (çüşeydu)* (Tavuk rüyasında çamur görür, keçi orman görür).

“Hazirki Zaman Uyğur Tiliniñ İzahlıq Luğiti²”ndeki açıklamaya göre, Uygur Türkçesindeki “*İdiyom*” sözcüğü, Rusça ile Yunanca “idioma- ιδίωμα” kelimesinden gelmektedir. Geçmişte ise “özel sözcük grubu” idi, günümüzde “kalıplaşmış ve içindeki sözcüklerin sözlük anlamlarından farklı anlam taşıyan kalıplaşmış sözcük grubu” anlamıyla kullanılmaktadır (UTİL, 2011:1264). Uygur Türkçesindeki anlatımıyla “*köçme menilik sözler*” yani “göçme manalı sözler veya anlamı taşınmış sözler”dir. Aksoy'a göre deyim tanımı şöyledir: “Bir kavramı, bir durumu, ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun

¹ Çalışmamızda örnek “Ö” ile, ve diğerleri “vd.” şeklinde ifade edilmiştir.

² Hazirki Zaman Uyğur Tiliniñ İzahlıq Luğiti, parantez içi kaynak sisteminde UTİL olarak kısaltılmıştır.

gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce ” (1995a: 52). Deyimlerde kullanılan sözcük ne kadar çok olursa olsun sadece tek anlam taşımaktadır (Seper, 2002: 128). İçinde kullanılan sözcüklerin asıl anlamını değil, tüm sözcük birikiminin niteliği esasında anlam taşır ancak bu anlam asıl bir anlam değil, mecazi anlamdır. Deyimlerle ilgili yapılmış çok fazla tanım vardır. Türkçe Sözlük’te deyim şöyle tanımlanır: “Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabirdir “(2011: 516). Ali Püsküllüoğlu ise şöyle tanımlar: “Anlatıma akıcılık, çekicilik katan çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan, genellikle de birden çok sözlüklü dil ögesi, kalıplaşmış sözcük topluluğu” (1995: 7).

Bu makalede *mağal* ve *temsil* üzerinde durulmayacak olup makale konusunu deyimler oluşturmaktadır. Bu çalışmada, Uygur Türkçesindeki organ adlarıyla kurulmuş deyimler üzerinde durulmuştur.

Organ adları, dillerin kimliklerini belirleyen ve temel söz varlığı içinde değerlendirilen sözcüklerdir. Bir dile ait temel söz varlığı belirlenirken merkeze insan koyularak hareket edilmektedir. Organ adları başta olmak üzere onun doğal ihtiyaçlarını gidermek için yaptığı konuşmak, yemek, içmek, almak, vermek, tutmak, gelmek, gitmek, görmek, duymak, tatmak gibi fiiller; yine hayatını devam ettirmesini sağlayan yiyecek ve içeceklerin isimleri; üretim ve taşıma maksatlı kullandığı hayvanların adları, bir dilin temel söz varlığının önemli bir kısmını teşkil eder. Bir kelimenin temel söz varlığında yer alabilmesi için gerekli on üç farklı ölçütten bahsedilirken ve organ adlarının söz konusu ölçütlere uygunluğu, deyimler vasıtasıyla kullanılıp kullanılmadığı da yapılan analizler yoluyla gösterilmiştir (Aksan, 1996: 188).

Uygur Türkçesindeki Deyimlerin Özellikleri

Deyimler genellikle atasözleri ile karıştırılmaktadır. Deyimler ya da “tabirler” Aksoy’un ifadesiyle “çekici bir anlatım kılığı taşıyan ve çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük toplulukları”dır (1995a: 49). Uygur Türkçesindeki deyimler de tüm dillerdeki deyimlerle aynı özellikleri taşımaktadır. Uygur Türkçesindeki deyimlerin biçim ve anlam özellikleriyle atasözleri ile ortaklıkları hakkında şunları söylemek mümkündür:

Deyimler, atasözleri gibi kalıplaşmış sözlerdir. Birçoğu mastar halindedir. Ö: *Béşiğa kün qüşmek* “başına bir hal gelmek, kötü bir duruma uğramak”, *Samanniñ tegidin su yügürtmek* “Gizli iş çevirmek”, vd.

Deyimlerdeki kelimelerin yerine aynı anlamda da olsa başka kelime konulamaz, kelimelerin yeri değiştirilemez: “*Köñli tüz*” yerine “*kelbi tüz*” ya da “*doppisiğa cigde salmaq*” yerine “*şepkisige cigde salmaq*” şeklinde değiştirilemez.

Hemen hemen her deyim bir hikâyesi vardır. Ö: *Puti köygen tohudek* “Ayağı yanmış tavuk gibi”; *Tuhumdin tük ündürmek* “yumurtadan kıl çıkarmak, yumurtaya kulp çıkarmak”, vd. Deyimler, atasözleri gibi kısa ve özlü anlatım araçlarıdır. Ö: *Cinniñ kesti şaptulda*: “Cinin akli şeftalide”.

Deyimler, atasözlerinde olduğu şekilde bir hüküm taşımadıkları gibi çok defa kendi başlarına bir cümle yapısı göstermezler, sadece cümlenin bir kısmı olurlar (Seper, 2002: 131). Ö: *Bu kız saña karimaydu, asmandiki ğazning şorpisiga nan çilap yémigin ukam*. “Bu kız sana bakmaz, gökteki kazın çorbasına ekmek bandırıp yeme kardeşim.” Yani buradaki deyim *Asmandiki ğazning şorpisiga nan çilap yémek*’tir.

Deyimlerdeki hayaller çok defa mantık dışı ya da mübalağalıdır. Deyimler bazen süslü, bazen boş sözlerdir. Bu çeşit deyimler normal hayatta olmayacak işlerin ifadesinde

kullanılmaktadır. Ö: *Töginiñ kuyruķi yerge yetkende* “devenin kuyruğu yere ulaştığı zaman”, *Ķaręayning yopurmiki tükülgende* “çamın yaprağı döküldüğü zaman”, vd.

Bu çalışmada ele alınan deyimlerin kurucu ögelerinin organ adı olması veya organ adı içermesi şartı aranmıştır. Uygur Türkçesindeki deyimlere bakıldığında baş, yüz, göz, ağız, el, ayak, yürek, ciğer gibi organ adlarıyla kurulmuş deyimlerin sayısının fazla olduğu görülmektedir. Bu organ adlarıyla kurulan deyimler tasnif edilirken insan vücudundaki organlar yukarıdan aşağıya sıralanmıştır. Organ adlarının kullanıldığı deyimler gösterildikten sonra, ilgili deyimın Türkiye Türkçesine doğrudan tercümesi ve anlamı kısaca belirtilmiştir. Bazı organların birkaç çeşit anlamı vardır, bunların hepsi verilmiştir.

Baş/Kalla (baş), Uygur Türkçesindeki deyimler içinde en çok kullanılan organ adlarından biridir, deyimlerde “baş, can, fikir” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

Baş ağrımak (baş ağrımak): Uğraştırıcı ve rahatsız edici bir olay başına gelmek.

Baş almak (baş almak): Başını kesmek, öldürmek.

Baş eğmek (baş eğmek): Tabi olmak, itaat etmek.

Baş tartmak (baş çekmek): Reddetmek, bir işi yapmaktan kaçınmak.

Baş tolęimak (baş çevirmek): Reddetmek.

Baş tıķkudek (baş sokacak kadar): Girebilecek, yaşayabilecek.

Baş çökürmek (baş daldırmak): Bir işte tüm zihniyle çalışmak.

Baş sağaymak (baş iyileşmek): Dertten, beladan kurtulmak.

Baş soğmak (baş sokmak): Kalabilecek bir yer bulmak.

Baş sığdurmak (baş sığdırmak): Kalabilecek bir yer bulmak.

Başka pit çüşmek (başa bit düşmek): Kaygı ve sıkıntıya düşmek.

Baş katmak (baş donmak): Dert ve sıkıntıları için bir çözümler bulamamak.

Baş katırmak (baş dondurmak): Bir olayı çözmek için tüm zihniyle çalışmak.

Başka kelmek (başa gelmek): Sıkıntılı bir durumla karşı karşıya kalmak.

Başka kiymek (başa giymek): Küçük bir olayı büyüterek sesli bir şekilde ortalığı ayağa kaldırmak.

Başka kün çüşmek (başa güneş düşmek): Çok ağır bir durumda kalmak.

Baş kötürmek (başkaldırmak): İsyen etmek; tekrar canlanmak.

Baştin keçürmek (baştan geçirmek): Yaşamak.

Béři bilen barmak (baş ile gitmek): Ölmeyi göze alarak hizmet etmek.

Béřidin aşmak (başından aşmak): İşi çok fazla olmak, pek çoğalmak.

Béři asmanęa/kökke tağaşmak /béři asmanęa yetmek (başı göęe yetmek): Çok sevinmek, çok heyecanlanmak.

Béři bağlanmak (baş bağlanmak, baş bağlı olmak): Nişanlı veya evli olmak.

Béři boş (başıboş): Birine bağlı değil, evli olmayan.

Béři pişmak (baş pişmek): Hayat tecrübeleri edinmiş olmak.

Béři çoņ (baş büyük): Kendi bildiğini sayan, başına buyruk.

Béři çüşmek (baş düşmek): Kötü durumda kalmak, umutsuzluğa kapılmak.

- Béşida yañaq çaķmaq* (başında ceviz kırmak): Zorbalık yapmak, hor görmek.
- Béşidin tütün çıķmaq* (başından duman çıķmak): Çok korkmak, telaşta kalmak.
- Béşiga çıķmaq* (başına çıķmak): Kötü duruma sürüklemek, helak etmek, bitirmek.
- Béşini bağlımaq* (başını bağlamak): Kız veya erkeğe birilerini tanıştırmak, evlendirmek.
- Béşini silimaķ* (başını okşamak): İyilik yapmak, bakımını üstlenmek, eğitim vermek.
- Béşiniñ süyi bar* (başının suyu var): Konuşma ve hareketi normal olmayan, anormal.
- Béşini yémek* (başını yemek): Ölmek, helak olmak.
- Béşiga kün çüşmek* (başına güneş düşmek): Başına kötü bir durum gelmek.
- Béşini içige tikivalmaq* (başını içine sokmak): Duymazdan ve görmezden gelmek.
- Béşidin issiķ soğuk ötmek* (başından sıcak soğuk geçmek): Başından iyi kötü çok olay geçirmek.
- Béşiga issiķ ötüp kalmaq* (başına sıcak geçmek): Mantıksız hareket yapmak.
- Béşiga müñgüz çıķmaq* (başına boynuz çıķmak): Çok sevinmek (Bu bir kinayedir).
- Béşiga dölet kuşu konmaq* (başına devlet kuşu konmak): Beklemediđi büyük bir nimete kavuşmak.
- Béşi işşip kalmaq* (başı şişmek): Bu bir kinayedir, delirmek, yanlış yapmak.
- Béşini taşķa urmaq* (başını taşķa vurmak): Çaresizlik, çok sıkıntılı bir durumda kalmak.
- Béşidin aşmaq* (baştan aşmak): İşi veya derdi bunaltacak kadar çok olmak.
- Béşi kayđan puti tayđan* (başı dönen ayağı giden): Yönsüz, amaçsız bir şekilde gezmek.
- Béşi partilap ketmek* (başı patlamak): Başı ağrımak.
- Yumşak baş* (yumuşak baş): Uysal, inatçı olmayan; kılıbık, karısından korkan erkeklere söylenir.
- Ķapak baş* (kabak baş): Kafası çalışmayan.
- Kalla soķuşturmaķ* (kafa tutmak): Boyun eğmeyip karşı gelmek.
- Kallisidin tünlük açmaq* (kafasına delik açmak): Kafasına tüfekle veya tabancayla vurmak.
- Kalla dise paķalçaķ demek* (kafa dese bacak demek): Soru veya konu ile hiç alakası olmayan cevap vermek.
- Kallisidin ötmek* (kafasından geçmek): İkna olmak, makul görmek.
- Kallisidin is çıķmaq* (kafasından sis çıķmak): Vurup öldürölmek.
- Kallisi Ķatmaq* (kafası durmak, kafası donmak): Zihni yorulduğundan ya da çok beğendiğinden, çok şaştığından düşünemez olmak, ne yapacağını bilememek.
- Kallisi Ķizip ketmek* (kafası kızmak): Öfkelenmek, bir işin sonucunu hiç düşünmeden acele etmek.
- Kallisini silkivetmek* (kafasını silkelemek): Kendine gelmek.
- Kallisi işlirmek* (kafası çalışmak): Akıllı, bir konu hakkında iyi düşünebilir olmak.
- Kallisi yok* (kafası yok): Budala, düşüncesiz.
- Kallisini Ķaturmaq* (kafasını vermek): Bir iş için çalışma yapmak.

Kallisini taşka urmak (kafasını taşa vurmak): Çaresiz kalmak.

Kallisiniñ süyi bar (kafasının suyu var): akli başı yerinde değil.

Miñe (beyin) sözcüğü deyimlerde “akıl, fikir” kavramını vurgulamaktadır.

Méñisini kağa çoquvalğan (beynini karga gagalayan): Akli fikri yerinde değil, geri zekâlı.

Méñisini umaç kılmaq (beynini çorba etmek): Akil fikrini dağıtmak, kafasını yedirtmek.

Méñisini yémek (beynini yemek): Haddinden fazla rahatsız etmek, başını ağrıtmak.

Méñisini yançımak (beynini ezmek): Beynini dağıtmak, tehdit etmek.

Mañlay/Pişane (alın) organının deyimlerdeki kullanımında “takdir, kısmet, şans” kavramları vurgulanmıştır.

Doğa mañlay (alını geniş ve birazcık yuvarlak gelen): Şanslı, talihli.

Şor pişane (belalı alın, dertli alın): Şanssız, talihsiz.

Tetür pişane (ters alın): Şanssız, talihsiz.

Pişanisige yézilğan (alınına yazılmış): Yazgıyı, talihi bu türlü olmak, kısmeti ve şansı böyle.

Pişanisige pütülgen (alınına yazılmış): Yazgıyı, talihi bu türlü olmak, kısmeti ve şansı böyle.

Pişanididin körmek (alından görmek): Şansının böyle olduğunu kabul etmek.

Pişanisini silap bakmaq (alınını sıvazlamak): Kendini ölçmek, kendi durumunun farkına varmak.

Köz (göz), insan organları içerisinde en önemlilerinden biri olup Uygur Türkçesindeki deyimlerde en çok kullanılan organlardan biridir. Deyimlerdeki anlamlarına göre “görmek, gözetlemek, zaman, nefis” gibi kavramları anlatmak kullanılmıştır.

Köz açmaq (göz açmak): Doğmak, dünyaya gelmek.

Közünü açmaq (gözünü açmak): Dikkatli olmak; uykudan uyanmak; birisine bilgi vererek görüşünü genişletmek.

Köz alaytmaq (göz süzmek): Kötü niyetle bakmak.

Köz bağlanmaq (göz bağlanmak): Akşam olmak, karanlık olmak.

Köz boyımaq (göz boyamak): Sahtekârlık yapmak, yalancılık yapmak.

Köz taşımaq (göz atmak): Bakmak, gözden geçirmek; bakmak (kötü niyette).

Köz tegmek (göz değmek): Nazar değmek.

Köz humarini çıkarmaq (göz tutkusunu çıkarmak): Güzel bir şeye bakarak huzur almak.

Köz kulak bolmaq (göz kulak olmak): Gözetmek, takip etmek.

Közi töt bolmaq (gözü dört olmak): Çok beklemek.

Közdin kaçurmaq (gözden kaçırmak): Dikkatsizlikten bir şeyleri görememek.

Közdin kan aqmaq (gözden kan akmak): Çok üzücü bir durumdan dolayı çok ağlamak.

Közdin keçürmek (gözden geçirmek): Okumak, incelemek.

Közdin néri/yıraq kılmaq (gözden uzaklaştırmak): Görmeyeceği bir yere koymak; yok etmek, öldürmek.

Közdin ot çıkmaq (gözden ateş çıkmak): Çok etkilenmek.

- Közdin uçmağ* (gözden uçmak): Çok özlemek.
- Közdin yoğatmağ* (gözden yok etmek): Çok uzağa göndermek; yok etmek, öldürmek.
- Köz salmağ* (göz gezdirmek): Bakmak, göz gezdirmek.
- Közge taşlanmağ* (göze atılmak): Çok belli ve dikkat çekici bir şekilde gözükmek.
- Közge sürtküdek bolmağ* (göze sürülecek kadar olmak): Çok özlemek, değeri hissedilmek.
- Közge siğmağ* (göze sığmak): Beğenilmek.
- Közge siñip kalmağ* (göze sinmek): Göre göre alışmak.
- Közge kirivalmağ* (göze girmek): Bıktırıcı bir şekilde rahatsız etmek.
- Közge kadalğan mihteğ* (göze batmış çivi gibi): Çok tehlikeli ve kötü düşman.
- Közge körünmek* (göze gözükmek): Tanınmak, herkes tarafından bilinmek; büyümek, yetişkin olmak.
- Közge ilmasliğ* (köze almamak): Beğenmemek, küçük görmek.
- Közliri alağ-calağ bolmağ* (gözleri ürkmek): Korkusu gözlerinden bilinmek.
- Közliri çağnap/oynap ketmek* (gözleri parlamak/oyunmak): Çok sevinmek, çok mutlu olmak.
- Közi arkıda kalmağ* (gözü arkada kalmak): Kendisi ayrıldıktan sonra bıraktıkları hakkında merak duymak, ayrılmaya kıyamamak.
- Köziniñ aççikiñi çıkarmağ* (gözünün acısını çıkarmak): Biraz uykusunu almak, şekerleme yapmak.
- Közniñ yéğini yémek* (gözünün yağını yemek): Çok sevimli olmak, sevecen ve cana yakın olmak.
- Közni yumup açkuçe* (gözü açıp kapayınca kadar): Çok kısa bir zamanda.
- Köziniñ aldidin ketmesliğ* (gözünün önünden gitmemek): Hep görür gibi olup unutmamak.
- Közi toğ* (gözü tok): Kimseden yardım beklemeyen ve istemeyen.
- Közi toymasliğ* (gözü doymamak): Doyumsuzluk yapmak.
- Közi aç* (gözü aç): Doyumsuz, sürekli başkasından yardım bekleyen.
- Közige qarimağ* (gözüne bakmak): Dikkatli olmak, yürürken önüne bakmak; çok sevdiği kimseyi incitmemek ve elinden kaçırmamak için çok dikkatli olmak.
- Közi bar* (gözü var): İyi kötüyü fark edebilen.
- Közi pişmağ* (gözü pişmek): Bir işi iyi öğrenmek.
- Közi talada kalmağ* (gözü dışarda kalmak): Akli başka yerde olmak.
- Közi torlaşmağ* (gözü ağlanmak): İyi görememek; yaşlanmak.
- Közi tutulmağ* (gözü tutulmak): Gözü göremez olmak, kör olmak.
- Közi téşilmek* (gözü delinmek): Çok beklemek, yolunu gözlemek.
- Közi çüşmek* (gözü düşmek): Beğenmek, hoşlanmak, dikkatini çekmek.
- Közi kızarmağ* (gözü kızarmak): Göz dikmek, beğendiği bir şeyi hemen elde etme arzusunda olmak.
- Közini alalmasliğ* (gözünü ayıramamak): Beğendiği bir şeye sürekli bakmak.

- Közini parķiratmak* (gözünü parlatmak): Bir şey bekliyormuş gibi bakmak.
- Közi oçuk ķarıġu* (gözü açık kör): Okumamış, eğitimsiz; önünde duran şeyi görmeyen.
- Köziniñ oçukıda* (gözü açıkken): Hayattayken.
- Közi yaman* (gözü yaman): Herkesin göremediği şeyi hemen görebilen; çabuk nazarı deġen.
- Közi yorimak* (gözü aydınlatmak): Doğurmak, doğum yapmak.
- Köz yummak* (gözünü kapatmak): Uyumak; bilmezden gelmek, kusurları görmezden gelmek; vefat etmek, ölmek.
- Köz nuri/ķarıçuki* (göz nuru, göz bebeği): Çok deġerli olan.
- Közi kara* (gözü kara): Korkusuz, tehlikeye aldırılmaz.
- Közi ittik* (gözü çabuk): Gözü keskin, hemen fark eden, herkesin göremediği incelikleri görebilen.
- Közi oçuk ketmek* (gözü açık gitmek): Olmasını çok istediği dileğinin gerçekteleştiğini görmeden ölmek.
- Közige çuşken ehletek* (gözüne düşmüş çöp gibi): Deġersiz.
- Köz ķamaşturmak* (göz kamaştırmak): Keskin ışıktan dolayı gözleri bir süre göremez olmak; güzellik ve başarısı ile görenleri hayran bırakmak.
- Közi külmek* (gözü gülmek): Çok sevindiği gözünden beli olmak.
- Közi étik* (gözü kapalı): Önünde olan şeyi görmeyen; hakikati görmeyen.
- Pit köz* (bit göz): Cimri.
- Burun** (burun) deyimlerde “koklamak, kibir, ders almak” gibi birçok anlamda kullanılmıştır.
- Burni üstün bolmak* (burnu havada olmak): Herkese yukarıdan bakar, kibirli olmak.
- Burnıġa su kırmek* (burnuna su girmek): Ders almak, tecrübe edinmek.
- Burni ittik* (burnu hızlı): Hızlı koku alan.
- Burnini çuvumak* (burnunu dağıtmak): Dövmek, büyüklenen kimseyi sert eylemlerle hırpalamak.
- Burni éçişmak* (burnu sızlamak): Üzüntüsünü belli etmemek için içine atmak.
- Burnundan çülük ötküzmek* (burnuna ip geçirmek): Kaçamayacağı duruma getirmek, sözünden çıkmaz hale getirmek.
- Burnini ékitmak* (burnunu akıtmak): Ağlamak.
- Burnini tartmak* (burnunu çekmek): Nefesini burnunun yukarisına çekmek.
- Burnidin yétilmek* (burnundan yürütmek): İstedeiği gibi yönetmek, istediğini yaptırmak.
- Burniniñ bézini almak* (burnunun bezini almak): Kendini göstermek, cezasını vermek.
- Burniniñ uçinila körmek* (sadece bununun ucunu görmek): Uzağı görememek, sadece bugünü görmek, geleceği görememek.
- Yüz/Çiray/Öġ** (yüz, suret, sima) , deyimlerdeki anlamlarına göre “saygı, onur, utanç” gibi kavramlarda kullanılmıştır.
- Yüz açmak* (yüz açmak): Düġün günü gelinin yüzündeki örtüyü açmak; gözükmek, aşıkâr olmak.

- Yüz bermek* (yüz vermek): İlgi ve yakınlık göstermek; meydana gelmek.
- Yüz tutmak* (yüz tutmak): Yüzlenmek, yönelmek.
- Yüz karımağ* (yüz bakmak): Yüz vermek, saygı göstermek.
- Yüz kötürüp yürmek* (yüzünü kaldırıp gezmek): Başkalarının alay ve küçük görmelerine aldırmadan rahat gezmek.
- Yüz kélelmeslik* (yüz gelememek): Yaptığı bir yanlı veya suçtan dolayı karşı tarafın yüzüne bakamamak.
- Yüz örümek* (yüz çevirmek): Birine karşı gösterdiği ilgiyi kesmek; birinden vazgeçmek.
- Yüzi polodek* (yüzü pilav gibi): Utanmaz, arsız, ar namusu bilmeyen.
- Yüzi tökülmeğ/çüşmek* (yüzü dökülmeğ, yüzü düşmek): Halk içindeki saygınlığı, ünü yok olmak.
- Yüzi çoñ* (yüzü büyük): Saygıdeğér.
- Yüzi çidimaslık* (yüzü dayanamamak): Birine yaptığı yanlışından dolayı çok utanmak.
- Yüzide tüki bar* (yüzünde tüyü var): Namussuz, yüzsüz.
- Yüzidin kéni kaçmağ* (yüzünden kanı kaçmak): Telaştan ve korkudan yüzün rengi değışmek; sinirlenmeğ.
- Yüzidin yüzge* (yüzünden yüzüne): Direk kendine, yüzüne karşı.
- Yüzi sörün* (yüzü serin): Soğuk bakışlı, yüzünde sirke satan, sevimsiz.
- Yüzi ketmek* (yüzü gitmek): Onuru gitmek, yüzü dökülmeğ.
- Yüzige çımağ* (yüzüne çıkmak): Duyguları yüzünden belli olmağ.
- Yüzige salmağ* (yüzüne vurmağ): İçindekileri yüzüne karşı söylemek.
- Yüzige set* (yüzüne çirkin): Onuruna, şerefine uygun değıl.
- Yüzige sürtmek* (yüzüne sürmek): Çok özlediğinden ve değıer verdiğinden yapılan hareket.
- Yüzige kara sürkimeğ* (yüzüne kara sürmek): Karalamak, iftira atmağ.
- Yüzige karımaslık* (yüzüne bakmamak): İlgi alakasını tamamen kesmek.
- Yüzige kan yüğürmek* (yüzüne kan gelmek): Korku ve telaşı geçtikten sonra yüzünün rengi değışmek, yüzünden rahatladığı gözükmeğ.
- Yüzige yunda çaçmağ* (yüzüne pis su dökmek): Başkalarının önünde kötü duruma düşürmeğ.
- Yüzini dapték kıлмаğ* (yüzünü davul gibi kılmak): Ar namusu bilmemeğ.
- Yüzini démek/kıлмаğ* (yüzünü demek): Başkasının onur ve şerefini düşünmek, değıer vermek.
- Yüzini silivítip gep kıлмаğ* (yüzünü sıvazladıktan sonra konuşmağ): Kendi geçmişini hatırladıktan sonra konuşmağ.
- Yüzini kötürelmeslik* (yüzünü kaldıramamak): Utançtan kimsenin yüzüne bakamamak.
- Yüzini yoruğ kıлмаğ* (yüzünü aydınlatmağ): Utançtan kurtarmağ.
- Yüzi oçuğ* (yüzü açık): Ayıpsız, noksansız.
- Yüzi oçuğ bolmağ* (yüzü açık olmağ): Saygılı ve onurlu olmağ.

Yüzi yok (yüzü yok): Birine karşı kusurlu olduğundan dolayı bir daha yardım veya herhangi bir şey isteyecek durumu olmamak, bakacak yüzü olmayan.

Yüz tapmaq (yüz bulmak): İlgi ve yakınlık bulmak, ünlenmek; zengin olmak.

Yüzi kızarmak (yüzü kızarmak): Utanmak.

Yüzi külmek (yüzü gülmek): Neşelenmek, sevinmek.

Yüzi kélın (yüzü kalın): Utanmaz, arsız.

Yüz körüşmek (yüz görüşmek): Görüşmek, buluşmak, karşı karşıya gelmek.

Yüzi bar (yüzü var): Suçu ve utanılacak bir durumu olmayan; ün kazanan.

Yüzi töven (yüzü yerde): Utangaç, namuslu.

Yüzini tökmek (yüzünü dökmek): Saygınlığını, değerini kaybetmek.

Muz çiray (buz yüzlü, yüzü soğuk): Hoşlanılmayan, sevimsiz.

İssiğ çiray (sıcak yüzlü): Hoşlanılan, sevimli.

Oçuk çiray (açık yüzlü): Herkese iyi davranan.

Çirayi samandek (yüzü saman gibi): Yüzü sararmış, yorgunluğu ve üzüntüsü yüzüne vuran.

Öñi öçmek (yüzü kapanmak): Bir şeyden korktuğu için yüzünün rengi hemen değişmek, yüzü solgunlaşmak, yüzü bembeyaz olmak.

Öñi yaman/naçar (yüzü yaman): Vücuduna yara çıkarsa veya bir yerini keserse çok zor iyileşen, vücuduna çok hafif bir darbe alırsa bile hemen iz veya morarma olan.

Ƙapak (göz kapağı) sözcüğü Uygur Türkçesinde “göz kapağı” anlamına gelmesine rağmen deyimlerde yüz anlamını vermektedir.

Toñ kapak (buz yüzlü, yüzü soğuk): Hoşlanılmayan, sevimsiz, başkasına iyi davranmayan.

Ƙapikidin muz/Ƙar yağmak (yüzünden buz dökülmek): Soğuk bakışlı, başkasına iyi davranmayan.

Ƙapiki yaman (yüzü asık): Hızlı sinirlenen.

Ağiz/Éğiz/Tumşuk (ağız, tumşuk) genel olarak “Konuş(ma)mak” anlamına gelir. *Tumşuk* kelimesinin kullanıldığı birkaç deyim vardır, Uygur Türkçesindeki *tumşuk* sözcüğü “gaga” anlamına gelmektedir ve kuşlara has olan bir organdır, ancak burada benzetme şekliyle deyim yapılmıştır.

Ağzi éçilmek (ağzi açılmak): Dile gelmek, önce konuşmazken konuşmaya başlamak.

Ağzi Ƙurımak (ağzi kurumak): Dili kurumak, çok konuşmaktan veya yorgunluktan ağzi kurumak, dili damağına yapışmak.

Ağzi aziğa tegmey (dudağı dudağına değmeden): Hiç durmadan, sürekli (konuşmak).

Ağzi ittik/çağkan (ağzi hızlı): Kimseden çekinmeden konuşan, sonunu düşünmeden konuşan.

Ağzi bar (ağzi var): Konuşabilen, konuşmayı iyi bilen, ağzi iyi laf yapan.

Ağzi barmasliğ (ağzi varmamak): Konuşmaya cesaret edememek; konuşma zorunluluğı duymamak.

Ağzi boş (ağzi boş): Sır tutamayan.

Ağzi burnini Ƙan Ƙılmak (ağzi burnunu kan kılmak): Cezasını vermek.

Azi bizep/meynet (ağız pis): Çirkin laflarla konuşan, sürekli argo konuşan.

Ağzi çin/pişşik (ağız dayanıklı): Sır tutabilen, her duyduğu ve gördüklerini başkalarına yetiştirmeyen.

Ağzidin bulak çıkarmak (ağızından çeşme çıkarmak): Yaptıklarına tövbe ettirmek, cezasını vermek.

Ağzidin çüşürmeslik (ağızından düşürmemek): Birini çok özlediği için sürekli onun hakkında konuşmak; sürekli aynı şeyi konuşmak.

Ağzidin çikip ketmek (ağızından çıkmak, ağızından kaçırmak): Aniden istemsizce konuşmak; bir sırı, söylememesi gereken bir şeyi söyleyivermek.

Ağzidin saet çıkmak (ağızından saat çıkmak): Dediği olmak, istemsizce söylediği bir olay gerçekleşmek.

Ağzidin şölgeyliri akmak/ağzi tamşımak (ağızından sular akmak): Başkasından bir şeyler beklemek, nefisini tutamamak; haddinden fazla birini övmek.

Ağzidin kirip burnidin çıkmak (ağızından girip burnundan çıkmak): Başkasıyla olan ilişkide sahtekârlık yaparak güvenini kazanmak; ustalık yapmak.

Ağzini buzmaq/yaman kılmak (ağızını bozmak): Çirkin laflarla hakaret etmek.

Ağzini tatilimak (ağızını tırmalamak): Sırını öğrenmek için ağızından laf almaya çalışmak.

Ağzini tuvaqlimak (ağızını kapatmak): Birini sözel ve mantıksal olarak yenerek konuşamaz duruma düşürmek.

Ağzini gériçlimak/ağziğa ésilmaq (ağızını karışlamak, ağıza asılmak): Çokbilmişlik yaparak her konuşmaya girmek; kendisinden büyüklerin konuşmasını bölmek.

Ağzini yummaq (ağızını kapatmak): Konuşmasını durdurmak.

Ağzi éçilip kalmak (ağızı açık kalmak): Bir olaya veya bir kimseye hayran bakmak, şaşırarak.

Ağzi kıçışmak (ağızı kaşınmak): Konuşası gelmek; canı bir şeyler atıştırmak istemek.

Ağzi yumşak/tatlık (ağızı yumuşak, ağızı tatlı): Konuşmada becerikli, tatlı dilli.

Ağzi yalaqtek bolmaq (ağızı sulak gibi olmak): Çok sevinmek, sevincinden ağızını kapayamamak.

Ağzini üşşütmek (ağızını üşütmek): Konuşmasıyla kötülüğü çağırarak, kötü sonuç olacak diye düşünerek konuşmak.

Şum égizlik (uğursuz ağızlı): Bela çağırarak.

Égiz tegmek (ağızı değmek): Tadına bakmak, yemeğe başlamak.

Égizdila kalmak (ağızda kalmak): Sadece ağızda konuşulan, ama hiç gerçekleşmeyen.

Égizdin égizğa köçmek (ağızdan ağıza göçmek): Yayılmak; halkın arasında sürekli konuşularak uzun zaman anılmak.

Égizğa alquçiliki yok (ağıza almaya değmez): Değersiz, konuşmaya değmez.

Égizğa alqusiz (ağıza alınmayacak): Konuşmaya utarılacak kadar çirkin olan laf.

Égizğa çıkmak (ağızı çıkmak): Çok yayılmak; kötü adı çıkmak.

Égizni zaye kılmak (ağızını zayı etmek): Laf dinlemeyen ve kendi bildiğini yapan kimseye laf anlatarak boşu boşuna yorulmak.

Égizniñ bir kat térisi soyulup ketmek (ağzının bir kat derisi soyulmak): Çok konuşmaktan ve anlatmaktan yorulmak.

Égizning paşnisi yok (ağzın topuğu yok): Ağızdan her laf çıkan.

Égizniñ uçıda (ağzının ucunda): Samimiyetsiz konuşan, içten konuşmayan.

Égiz burun yalaşmaq (ağız burun yalaşmak): Çok yakın olmak (kötü anlamda).

Égiz burnini tüptüz kılivetmek (ağız burnunu dümdüz etmek): Döverek cezasını vermek, ağız burnunu dağıtmak.

Égizlandurmaq (ağızlandırmak): Bebekler doğunca ağızını temizledikten sonra ilk defa yemek yedirmek.

Tumşuqini uçlımaq (ağızını buruşturmak): Sevmemek, küçümsemek; trip atmak.

Tumşuqi uzun (ağızı uzun): Sürekli içerleyen, kavgacı.

Kalpuk/Lev (dudak) sözcüğü kullanılan deyimlerde “konuşma ve pişmanlık” gibi kavramlar ön plana çıkmıştır.

Kalpukini çişlimek/lévini çişlimek (dudağını ısırarak): Sakinleşmek; pişman olmak; sabretmek; maksadına ulaşamamak.

Kalpukiniñ térisi çüşmek (dudağının derisi düşmek): Çok konuşmaktan, çok anlatmaktan yorulmak.

Kalpuki kurımaq (dudağı kurumak): Çok konuşmaktan yorulmak; susuz kalmak.

Til (dil), organ olarak konuşma işlevini yerine getiren *til*, deyim anlamlarında da aynı çerçevede değerlendirilebilir. Her ne kadar deyimlerde soyut anlamlar kazansa da temel anlamı olan “konuşma” kavramını korumuştur.

Tili zehir (dili zehir): Konuşmaları incitici ve kırıcı olan, sivri dilli.

Tilini çıkarmak (dilini çıkarmak): Alay etmek.

Tilini çaynımaq (dilini çiğnemek): Dili dolaşmak, hastalık, korku, utangaçlık gibi nedenlerle ne söyleyeceğini şaşırıp karıştırmak.

Tili tatlıq/yumşaq (dili tatlı, dili yumuşak): Konuşması güzel, ikna edici, sevimli.

Tili tutulmaq (dili tutulmak): Korku veya heyecandan konuşamamak.

Til bilen ipadiligili bolmaydıgan (dil ile tarifi olmayan): Bildiğimiz sözlerle kelimelerle anlatılamaz.

Tilidin çüşmeydiğan (dilinden düşmeyen): Hep o kişinin veya nesnenin sözünü etmek.

Tilidin kırtulmaq (dilinden kurtulmak): Bir kişinin eleştirisi, iğnelemelerinden kurtulmak.

Tiliñni çişlivaldiñmu (dilini mi ısırдың): Neden konuşmuyorsun?

Tiliniñ uçığa kelmek (dilinin ucuna gelmek): Hemen söyleyecek duruma gelmek, ama bir türlü çıkaramamak.

Tilini yigmaq (dilini tutmak): Sonunu düşünmeden söz söylemekten sakınmak.

Tili uzun/tili bir gériç (dili uzun, dili bir karış): İnsanları incitecek sözler söyleyen; hazır cevaplı.

Tili ötkür (dili keskin): İyi konuşabilen, mantıklı ve ikna edici konuşan.

Tili barmaslıq (dili varmamak): Kötü bir şey söylemeyi doğru bulmamak, incitmek istemediği için konuşmak istememek.

Tillerde dastan bolmaq (dillere destan olmak): Ünü yayılmak, aşırı niteliği her yerde anlatılır olmak.

Tilini uzatmaq (dilini uzatmak): Saygısızca sözlerle bir kimseyi kötülemek.

Tilğa keltürmek (dile getirmek): Konuşturmak.

Tili éğir (dili ağır): İncitici ve iğneleyici konuşan.

Tilini yutmaq (dilini yutmak): Konuşamamak, sesi çıkmamak.

Tiliniñ ustihini yok (dilinin kemiği yok): Her şeyi konuşan, lafını tutamayan; önce söylediğini sonra başka biçime sokabilen, lafını tam tersine çevirebilen.

Til işitmek (dil dinlemek): Kendinden büyük olan kimse tarafından azarlanmak.

Tili çüçük (dili ekşi): (çocuklar için söylenir) dili tatlı anlamındadır.

Tili tegmek (dili değmek): Nazarı değmek.

Ƙulak (kulak), organ olarak “duymak, işitmek” olan temel görevini anlam olarak da aynı şekilde ön plana çıkarmıştır.

Ƙulak miñisini yimek (kulak beynini yemek): Çok konuşmaktan ve gürültüden başkalarını çok yormak, rahatsız etmek.

Ƙulak ağritmaq (kulak ağrıtmak): Rahatsız etmek.

Ƙulak kesti (kulak kestiren): Çok yaramaz, sürekli bir bela çıkaran (çoğunlukla yaramaz erkek çocuklar için kullanılır).

Ƙulakni yopurmaq (kulağı kapatmak): Duymazdan, bilmezden gelmek.

Ƙuliki diñ (kulağı dik): Yeni haber duymaya hazır, uyanık, gözü açık.

Ƙuliki kızimaq (kulağı kızmak): Birileri onunla ilgili konuştuğunu hissetmek, anıldığını hissetmek, kulağı çınlamak.

Ƙuliki yumsaq (kulağı yumuşak): Laf dinleyen, inatçı değil.

Ƙuliki ittik (kulağı keskin): Başkalarının kolayca duyamadığı şeyleri duyabilen.

Ƙuliki uzun (kulağı uzun): Tüm olaylardan en hızlı haberdar olan.

Yağaç Ƙulak (ağaç kulak, tahta kulak): Laf dinlemeyen, yaramaz.

Ƙulak muşüki (kulak kedisi): Konuşmaları gizlice dinleyen, kulak misafiri.

Ƙuliki éğir (kulağı ağır): Çok iyi duymayan.

Çiş (diş): sözcüğünün deyimlere göre “güç; sinir” anlamları ön plana çıktığı görülmektedir.

Çişi patmaq/ötmek (dişi sığmak/geçmek): Gücü yetmek, bilgili olduğu için lafı geçmek.

Çişiğa tegmek (dişine değmek): Sinirlendirmek, kızdırmak.

Çişi paturmaq (diş batırmak): Zarar vermek; sözünü geçirmek.

Çişi tırniğiçe (diş tırnağına kadar): Tüm gücüyle, tüm vücuduyla.

Çişi kərişmaq (dişi inat etmek): Sinirlenmek, kızmak.

Çişi gez gez bolmaq (dişini gıcırdatmak): Çok sinirlenmek; Öfkesini, kötülük yapmaya hazırlanmak.

Çişini bilemek (dişini bilemek): Hazırlanmak, birine kötülük yapmak için fırsat kollamak, hazır beklemek.

Çişiniñ ékini körsetmek (dişinin beyazını göstermek): İyi davranmak, güler yüzlü davranmak.

Çiş yarmaq (diş kırmak): Konuşmaya başlamak, konuşmak.

Çiş tirniki bilen tirişmaq (diş tırnağıyla çalışmak): Tüm gücü ve zihniyle çalışmak, tüm imkânlarıyla çalışma.

Boyun (boyun) sözcüğü “itaat ve sükûnet” anlamlarıyla ön plana çıkmaktadır:

Boyun egmek / boysunmak (baş eğmek): İtaat etmek.

Boyni kıattıq / boyuntavlıq (boynu sert): Boyun eğmeyen; inatçı.

Boynini baqlımaq (boynunu bağlamak): Baş eğdirmek, itaat ettirmek.

Boyni barmaslıq (boynu varmamak): Başkasının dediklerinin doğru olduğuna inanmamak.

Boyun tolğımaq (boyun kıvırmak): Baş tartmak, kendini çekmek, karşı çıkmak.

Boynığa minmek (boynuna binmek): Zorbalık yapmak.

Boyni kısilmaq (boynu bükülmek): Gurbette kalmak, kimsesiz olmak.

Boyni yumşaq (boynu yumuşak): Başkasına itaat eden, kolay ikna olan.

Gal/Kanay (boğaz) sözcüğünün deyimlerde “rüşvet ve yemek” gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.

Géli poq (boğazı bok): Rüşvet yiyerek kendini pisleten.

Géli kıçışmaq (boğazı kaşınmak): Konuşmak istemek; canı içki veya sigara istemek.

Gélini kısmak (boğazını sıkmak): Yemeden içmeden biriktirmek.

Gélini kırmak (boğazını kırmak): Öksürmek; birine işaret vermek için bilerek boğazından ses çıkarmak.

Kaniyiğa tıkmak (boğazına tıkmak): Çok yemek; rüşvet vermek.

Kaniyiğa éşilmaq (boğazına asılmak): Boğazına yapışmak, cevap almak için ısrar etmek.

Kaniyini maylımaq/yaqlımaq (boğazını yağlamak): Rüşvet vermek.

Kaniyi yoğınap ketmek (boğazı büyümek): Rüşvet alırken çok doyumсуuz olmak.

Kaniyi yırtılğuçe (boğazı yırtılana kadar): Çok sert veya çok yüksek sesle bağırarak.

Ġol/Müre (omuz) sözcüğü genellikle “emek” anlamında kullanılmıştır.

Ġoli aptap körmigen (sırtı güneş görmemiş): Eziyet görmemiş, hazır şeylere alışarak büyüyen.

Mürisige kaqmaq (omzuna vurmak): Bir şeyi iyi yaptığı için omzuna vurmak.

Mürisini kısmak (omzunu kısmak): Hiçbir şeyi bilmediğini söylemek.

Mürini şota kılmak (omzunu merdiven yapmak): Başkasının gelişmesi, ün kazanması için ortam hazırlayarak kendini feda etmek.

Mürini mürige térimek (omuz omuza vermek): Dayanışmak, yardımlaşmak.

Mürisige minmek (omzuna binmek): Bir iş kendisinin üstüne kalmak; bir kimseyi bir iş yaptırmak için asılmak, sırtına binmek.

Ƙed (Ƙeddi)/Boy (boy) sözcüğü “boy ve uzamak” anlamıyla ön plana çıkar.

Ƙed kötürmek (boy götürmek): Boyu uzamak; yükselmek, gelişmek; kurulmak.

Boy tartmaƘ (boy çekmek): Boyu uzamak.

Boyida ƘalmaƘ (boyunda kalmak): Hamile kalmak, gebe kalmak.

Boyidin acırmaƘ (boyundan ayrılmak): Düşük yapmak, karnındaki çocuğu doğmadan düşürmek.

Boyığa yetmek (boyuna yetmek): Evlilik yaşına gelmek.

Ustihān (kemik) sözcüğü “kemik, soy, tecrübe ve can” gibi çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır.

Ustihini yoğan (kemiği büyük): Vücudu büyük, yapısı büyük.

Ustihān sürmek (kemik sürmek): Boyu potu büyüme boyu uzamak.

Ustihān sürüştürmek (kemik araştırmak): Soyağacını araştırmak.

Ustihini pak/taza (kemiği temiz): Kötü işleri yapmayan; soyu temiz.

Ustihini çöşüp ƘalmaƘ (kemiği düşmek): Bir yere alışmak.

Ustihini ƘatƘan (kemiği sertleşmiş): Bir işte sürekli çalışarak ustalaşmış.

Ustihini Ƙatmiğan (kemiği yumuşak): Tecrübesiz.

Ustihān ustihiniğa siñmek (kemik kemiğine sinmek): Küçüklüğünden beri alışılmış, hiç bırakamayacak derecede olan.

Ustihān ustihininin ötüp ketmek (kemik kemiğinden geçmek): Canına dank etmek, çok ağır darbe almak; aşırı derecede üşümek.

Dümbe (sırt)ın deyimlerde “akıl, zekâ; rahat” anlamları ön plandadır.

Dümbisi aptap körmek (sırtı güneş görmek): Rahat görmek, rahata çıkmak.

Dümbisi Ƙiçişsa, gedinini tatilaydiğan (sırtı kaşınsa boynunu kaşıyan: Yapması gerekeni yapmadan, hiç alakasız ve önemsiz işlerle uğraşan.

Dümbisi ƘiçişmaƘ (sırtı kaşınmak): Dayak yemeyi özlemek; sırtında ağır bir şeyler taşımak istemek, ağır işlerde çalışmak istemek.

EƘli dümbisige ötüp Ƙalmak (aklı sırtına geçmek): Bir işi becerememek, akılsızlık yapmak.

ƘoltuƘ (koltuk) sözcüğü “güven” anlamı ön plandadır.

ƘoltuƘidin tavuzi çüşüp ketmek (koltuğundan karpuzu düşmek): İnancı ve umudunu yok etmek.

ƘoltuƘığa kirivalmak (koltuğuna girmek): Birinin güvenine ve himayesine girmek için çalışmak.

Bağir/Ciger (bağır, ciğer, göğüs, gönül) sözcüğünün temel olarak “aşk acısı, üzüntü” için kullanıldığı görülür.

Bağri yanmaƘ / köymek (ciğeri yanmak): Çok üzülmek.

Bağri pare pare bolmaƘ (ciğeri parçalanmak, kalbi kırılmak): Çok üzülmek.

Bağri yumşak (bağrı yumuşak, gönlü yumuşak): Şefkatli.

Bağriğa basmaƘ (bağrına basmak): Kucaklamak, şefkatle sarılmak.

Bağrı kattık / taş (bağrı sert, bağrı taş): Acımasız, şefkat duygusu olmayan.

Bağrı kavap (bağrı kelep): Dertten, aşktan bağrı yanmak, içi yanmak.

Çigiri yok / cigersiz (ciğeri yok, ciğersiz): Korkak, cesaret edemeyen.

Öpke (akciğer; öfke) sözcüğü “öfke ve mizaç” için kullanılmaktadır.

Öpkisi yok (öfkesi yok, ciğeri yok): Aceleci, bir işi hiç plan yapmadan hemen yapmak isteyen.

Öpkisi körünüp kalmağ (öfkesi gözükmek): Sahtekârlığı açığa çıkmak.

Öpkisi örülmek (öfkesi tersine dönmek): Üzüntüden ağlayacak kadar olmak; çok ağlamak.

Öpkisini başmağ (öfkelerini başmağ): Kendini tutmak, sakinleşmek.

Ala öpke (ala öfke): Değişken, işini iyi yapmayan.

Öpke kağmağ (akciğer silkelemek): Kızmak, karşı olduğunu bildirmek.

Öpkeñni bésival (öfkeni tut): Kendini tut, öfkene hâkim ol.

Öpkisi ağızğa tikiлип kalmağ (akciğeri ağızına tıkanmak): Nefesi boğulmak, nefes alamamak; paniklemeğ, gerginleşmeğ; çok korkmağ.

Öpkisi tügep kaniyi kalmağ (akciğeri bitmiş, boğazı kalmak): Bir işin çoğru bitmiş az bir kısmı kalmak.

Öpkisi kurup ketmek (akciğeri kurumak): Çok susamak; çok yorulmak.

Öpkisini içidin kağmağ (akciğerini içinden vurmağ): Gizlice cezasını vermek.

Öt (safra kesesi, öd) sözcüğünün “kızmağ ve korkmağ” anlamları ön plandadır.

Öti kopmağ (ödü kopmağ): Ansızın çok korkmağ.

Öti yérilip ketküdek bolmağ (ödü patlayacak kadar olmak): Çok sinirlenmeğ, aşırı derecede kızmağ.

Öti yok (ödü yok): Sinirlenmeyen, kızmayan.

Yürek/Kelp/Köñül/Dil (yürek, kalp, gönül), Uygur Türkçesinde en çok deyim üretilen organ adı olarak dikkat çeker. Bu sözcük temel olarak “aşk, sevgi, muhabbet” gibi derin duyguların aktarımında ve anlatımında tercih edilmiştir.

Yürek parisi (yürek parçası): En kıymetlisi, göz bebeği.

Yürek tarini çekmek (yürek telini çekmek): Heyecana salmağ, heyecanlandıрмаğ, duygularını ortaya çıkartmağ.

Yörekte dağ kalmağ (yürekte dağ kalmak): Bitmez dert ve sıkıntılara kalmak.

Yüriki cayığa çüşmek (yüreği yerine düşmek): Korku ve endişeden kurtularak kalbi ferahlamak.

Yürek ciğ kiliп kalmağ (yüreği cız etmeğ): Ansızın içi sızlamak, ansızın endişe duymak.

Yürek ciğildimağ (yürek cızıldamağ): Korkunç, endişe veya mutluluk ve heyecandan kalbi ritimsiz atmaya başlamağ.

Yürek çidimasliğ (yüreği dayanmamağ): Bir şeye kıyamadığı için kaybetmeğ istememeğ.

Yürek këni siñmek (yürek kanı sinmeğ): Üzerinde çok emeği olmak.

Yürekke dez ketmek (yüreğinde çatlamak oluşmağ): Korku, endişe ve dertler içinde kalmak, yüreği parçalanmağ.

- Yürekke ot yakmak* (yüreğe ateş yakmak): Birini kendine aşk etmek; çok merak uyandırmak.
- Yürekni ezmek* (yüreği ezmek): Kaygılandırmak, üzüntüye sokmak.
- Yürekni titretmek* (yüreği titretmek): Heyecan uyandırmak, duygulandırmak.
- Yürekni zide/yara kılmak* (yüreği yara etmek): Çok ağır dertler yüzünden üzülmek.
- Yürekni köydürmek* (yüreği yakmak): Kendine aşk etmek.
- Yürekni örtmek* (yüreğini alevlendirmek): Birini çok ağır dertlerle kederlendirmek.
- Yürek yarisi* (yürek yarası): Acısı geçmemiş büyük bir üzüntü, kaygı, dert.
- Yüriki iziğa/aramiğa çüşmek* (yüreği yerine düşmek): Üzüntüsü hafiflemek.
- Yüriki ağmak* (yüreği yerinden oynamak): Tehlikeli bir şey olacağından endişe duymak, korkmak.
- Yüriki ağızğa kaplaşmak* (yüreği ağzına tıkanmak): Birdenbire çok korkmak, korkudan nefes bile alamamak.
- Yüriki emin tapmak* (yüreği emin bulmak): Ferahlamak, huzura kavuşmak.
- Yüriki bar* (yüreği var): Hiçbir şeyden korkmayan, cesaretli.
- Yüriki pare pare bolmak* (yüreği param parça olmak): Aşkına kavuşamadığı için çok üzülmek; çok ağır kaygı, sıkıntı ve dertler yüzünden ruhsal olarak çok yıpranmak.
- Yüriki pok pok* (yüreği güm güm): Çok endişesi ve korkusu olan.
- Yüriki pokuldimak* (yüreği güm güm atmak): Endişe ve korku duymak.
- Yüriki pütün/ tok* (yüreği bütün): Kaygısız, dertsiz, korkusuz.
- Yüriki tartmak* (yüreği çekmek): Çok özlemek.
- Yüriki çoñ/kapte* (yüreği büyük, yüreği kap gibi): Korkusuz, batur, cesur.
- Yüriki çikip ketkili tas kalmak* (yüreği çıkmaya çok az kalmak): Haddinden fazla sevinçten veya korkudan kalbi sesli ve ritimsiz atmak.
- Yüriki çilaşkudek* (yüreği banacak kadar): Doyasıya, istediği kadar.
- Yürikide ot bar* (yüreğinde ateş var): Coşkun, afacan ve duygusu güçlü olan.
- Yüriki zerdap bolmak* (yüreği yara olmak): Çok acı ve üzüntüler yüzünden ruhsal olarak zayıflamak.
- Yüriki su* (yüreği su): Çok korku ve endişe içinde.
- Yüriki su içmek* (yüreği su içmek): Duyduğu üzüntü, kaygı ve sıkıntılar ferahlatıcı bir durum dolayısıyla rahatlamak; çok sevinmek.
- Yüriki kart kılmak* (yüreği cız etmek): Ansızın şok olmak, birdenbire çok korkmak.
- Yüriki kanmak* (yüreği kanmak): Memnun olmak, tatmin olmak.
- Yüriki kiniğa patmaslık* (yüreği kılıfına sığmamak): Aşırı derecede sevinmek.
- Yürikige kol sélip bakmak* (yüreğine elini sokmak): Karşı tarafın kendisine olan duygu ve hislerini öğrenmek için deneme yapmak.
- Yürikige ot tutaşmak* (yüreği alev almak): Aşk olmak.
- Yüriki moculmak/ézilmek* (yüreği ezilmek): Çok üzüntü ve kaygılardan dolayı kalbi artık dayanamaz hale gelmek.

- Yürikini almak* (yüreğini almak): Çok korkutmak.
- Yürikini tatilamak* (yüreğini tırmalamak): Çektiği dert ve sıkıntılar sürekli aklına gelmek.
- Yürkini tohtatmak* (yüreğini durdurmak): Korku ve endişesini yenmek.
- Yürikini yémek* (yüreğini yemek): Çok ağır dert ve kaygı duymak, haddinden fazla sıkıntı çekmek.
- Yürikini kıptek kılmak* (yüreğini kap kadar kılmak): Hiçbir şeyden korkmamak.
- Yüriki oynap ketmek* (yüreği oynamak): Sevindirici bir durumdan dolayı aşırı derecede sevinme.
- Yüriki éçişmak* (yüreği acımak): Acı çekmek.
- Yüriki yoğınımak* (yüreği büyümek): Korkusuz ve cesaretli olmak.
- Yüriki yok* (yüreği yok): Korkak.
- Yüriki yérilmak* (yüreği parçalanmak): Ruhsal olarak çok büyük bir darbe yemek, perişan olmak.
- Kelbige pükme* (kalbine bükme): Plan yapmak.
- Kelbi kara* (kalbi kara): Niyeti kötü olan.
- Könlü köksi keş* (günlü göğsü geniş): Kin tutmayan.
- Könlü boşımak* (gönlü boşalmak): Kaygı ve sıkıntılardan kurtulup içi rahatlamak.
- Könlü pütün* (gönlü bütün): Gam endişeden uzak, sıkıntısız.
- Könlü tonlimak/kalimak* (gönlü donmak, gönlü kalmak): Kırılmak, darılmak.
- Könlü çüşmek* (gönlü düşmek): Sevmek, hoşlanmak.
- Könlü sus* (gönlü yavaş): Çok sevmemiş, hoşlanmamış olmak.
- Könlü söyünmek* (gönlü sevinmek): Memnun olmak, çok sevinmek.
- Könlü kötürmek* (gönlü taşımak): Kabul etmek.
- Könlü nazuk* (gönlü nazik): Çık kırılğan.
- Könlü açmak* (gönül açmak): Eğlenmek, içini rahatlatacak bir işle uğraşmak.
- Könlü ağırmak* (gönlü ağırmak): Kırılmak, darılmak.
- Könlü avutmak* (gönül teselli etmek): Rahatlatmak, sakinleştirmek.
- Könlü ayımak* (gönül esirgemek): Kızdirmaması ve alınmaması için elinden geleni yapmak, kızdırmamak, istediği gibi yapmak.
- Könlü bermek* (gönül vermek): Sevmek; bir işi yapmak için tüm zamanını ayırmak.
- Könlü bölmek* (gönül ayırmak): İlgilenmek, başında dört dönmek.
- Könlü koymak* (gönül koymak): Bir iş ile tüm akıl fikriyle ilgilenmek.
- Könlü yérım bolmak* (gönü yarım olmak): Üzülmek.
- Könlü almak* (gönül almak): Memnun etmek, tatmin etmek.
- Könlü utmak* (gönül kazanmak): Sevgisini ve ilgisini kazanmak.
- Könlü yasımak* (gönül yapmak): Gönlünü avutmak, rahatlatmak.
- Könlü sonu* (gönlü kırılmış): Kalbi kırılmış.

Dili su içmek (kalbi su içmek): Sevinmek.

Dil yarisi (gönül yarası): Çok acı olaylardan sonra kalbinin derinlerinde kalmış anılar.

Tomur (damar) sözcüğünün “duygu” anlamı ön plandadır.

Tomurini tutmağ (damarını tutmak): Denemek, kendisine olan duygularını anlamaya çalışmak.

İç (iç, mide, karın; yürek”) sözcüğüyle oluşturulan deyimlerden de anlaşılacağı üzere “aşk acısı, dert sıkıntı, niyet” etrafında oluşan bir anlama sahiptir ve genel olarak soyut bir kavramı işaret eder.

İç ağriki (iç ağrısı): Dert, kaygı.

İçi ağrımak (içi ağrımak): Acımak, adamcılık.

İçi puşmak (içi sıkılmak): Bezmek, usanmak, bıkmak, afakan, perişan olmak.

İçi adımak (içi kaynamak)): Kıskanmak, kıskançlıktan kudurmak.

İçi boşımak (içi boşalmak): Rahatlamak, keyfi yerine gelmek, içi açılmak.

İçi pişşik (içi sert): Kimseye sırrını vermeyen; kimseye derdini anlatmayan.

İçi tar / kıotur (içi dar, içi düz olmayan): Hasetçi, paylaşmayan.

İçi tit tit bolmak (içi sıkılmak): Sıkıntı basmak.

İçide tonguz kıatrimağ (içinde domuz koşmak): Sürekli kötülük yapmayı düşünen, niyeti kötü olan.

İçi derya (içi derya): İçi geniş, merhametli; bilgili.

İçidin kan ketmek (içinden kan gitmek): Çok kıskanmak; çok pişman olmak.

İçide zehir kıaynımak (içinde zehir kaynamak): Kötü niyetli olmak.

İçi siyrimak (içi sızlamak): Hasret çekmek, dert çekmek; acımak.

İçi gal gal, tési pal pal (içi titreyen, dışarısı parlayan): Hiçbir bilgisi yok ama kendini çokbilmiş sanan.

İçi kıaynımak (içi kaynamak): Sinirlenmek, kızmak; kendini tutamamak.

İçi kızımak (içi kızımak): Kıskanmak, haset etmek.

İçi köymek (içi yanmak): Sevmek, hoşlanmak.

İçi küçlük (içi güçlü): Tüm dert sıkıntılarını içine atan; çok nazik, kırılğan.

İçige tinmağ (içine nefes almak): Tüm dert sıkıntılarını kimseye anlatmadan tek başına yaşamak, içine atmak.

İçige cin kıirmek (içine cin girmek): Aklına aniden bir fikir gelmek.

İçige salmağ (içine atmak): Gönlünde gizlice saklamak, âşık etmek.

İçige ot çüşmek / tutaşmağ (içine/gönlüne ateş düşmek): Kalbinde bir duygu uyanmak, âşık olmak.

İçige ot salmağ (içine ateş salmak): Kendine âşık etmek.

İçige urup ketmek (içine vurmak, içine atmak): Kalbinde bir dert sıkıntı oluşmak, kalbini dert ile doldurmak.

İçige yutmağ (içine yutmak): Dert, sıkıntı ve acısını kimseye bildirmeden kalbinde saklı tutmak.

İçini tınışmağ (içini dinlemek): Kendini denemek, iç sesini dinlemek.

İçini müşük tatlıvalgandek (içini kedi tırmalamış gibi): Çok sıkıntı basmak, strese girmek.

İçi örtenmek (içi alevlenmek): Azap çekmek, çok dert sıkıntı çekmek.

İçi éçilmağ (içi açılmak): Ferahlamak, gönüne ferahlık ve neşe gelmek, rahatlamak, iç sıkıntısı dağılmak.

İçi élišmağ (içi karışmak): Midesi bulanmak, içi kalkmak.

İçi éçişmağ (içi acımak): Çok üzüntü duymak.

İçi yaman (içi yaman): Kötü niyetli, sürekli başkaları için tuzak kuran, kötü şeyle düşünen, içi çift çarşısı.

İçekeşmek (içi içe olmak): Bir kimseyle yakınlaşmak, iyi geçinmek.

İç karnini boşatmağ (iç karnını boşaltmak): İçindeki tüm dert sıkıntılarını başkasına anlatarak rahatlamak.

İç karnini bilmek (iç karnını bilmek): Başkasını çok iyi anlamak.

Üçey (bağırsak) sözcüğünün deyimlerde “kıskançlık” anlamı ön plandadır.

Pit üçey (bit bağırsak): İçi dar, kıskanç, hasetçi.

Üçeyliri tartişip ketmek /dümbisige çaplišip kalmağ (bağırsakları çekilmek, bağırsağı sırtına yapışmak): Karnı çok acıkmak, içi bayılmak.

Üçiyi kışka (bağırsağı kısa): Kıskanç, hasetçi.

Üçiyi üzülgüdek bolmağ (bağırsağı kopacak kadar olmak): Çok ve sürekli gülmekten karnı ağrımak.

Üçey bağrini siyrimağ (bağırsak ciğerini sıyırmak/koparmak): Her şeyini elinden almak; önünde ne var ne yok hepsini yiyip bitirmek.

Kol (el), genel olarak “yardımlaşma, dayanışma” anlamında kullanılmıştır.

Kolidin kelmeydiğan (elinden gelmeyen): Yapabileceği bir şey olmamak.

Kol astida (eli altında): İstenildiği zaman kullanılmak üzere hazır.

Kol astida işlimesek (el altında çalışmak): Başkasında rütbesi düşük bir şekilde çalışmak, başkası için çalışmak.

Kol atmağ (el atmak): Bir işe başlamak.

Kol bağlaşmağ (el bağlaşmak): Biriyle bir iş hakkında anlaşmak, iddiaya girmek.

Kol basmağ (el basmak): İmza yerine parmak izini vermek; kutsal bir şey üzerine elini koyup ant içmek.

Kol birliki bilen (el birliği ile): Hep birlikte, el ele, yardımlaşarak.

Kol çomakçı (el çomakçı): Kötü işleri yapan kimsenin yardımcısı, çalışanı.

Kol ilkide bar (elinde yiliğinde var): Varlıklı, zengin.

Kol ilkide yok (elinde yiliğinde yok): Yoksul, fakir.

Kol kanat bolmağ (el kanat olmak): Kimsesiz ve fakirlere yardımcı olmak.

- Ƙol pularlatmaq* (el sallamak): Giden veya gelen kişiye elini sallayarak işaret vermek.
- Ƙol puti çüşelmek* (eli ayağı bağlanmak): Yapması gereken işi engeller yüzünden yapamaz durumda olmak.
- Ƙol puti tutmay Ƙalmak* (eli ayağı dolaşmak): Telaştan heyecandan ne yapacağını şaşırarak düzensiz, karışık iş yapmak.
- Ƙol tartmaq/ üzmek* (elini çekmek): Yapmakta olduğu bir işi artık yapmama durumuna geçmek, geri çekilmek, bırakmak; kötü bir alışkanlıktan vazgeçmek.
- Ƙol tegküzmek* (el kaldırmak): Vurmak, dövmek; hırsızlık yapmak.
- Ƙol tegmigen* (el değmemiş): Daha hiç yapılmamış bir iş; evlenmemiş bakire kız.
- Ƙol tıƘmaq* (elini sokmak): Başkasının işine karışmak; işini baştan sona kadar kendisi yapmak.
- Ƙol salmaq* (el salmak): Başlamak, harekete geçmek; öldürmek.
- Ƙol tutmaq* (el tutmak): Çok zamanını almak.
- Ƙol uzatmaq* (el uzatmak): Yardım etmek; dokunmaya veya almaya kalkışmak.
- Ƙoldin çıkarmak* (elden çıkarmak): Satmak.
- Ƙolidin kélidiğan* (elinden iş gelen, eli yatkın): Eli işe alışkın.
- Ƙoldin çıkıp ketmek* (elden çıkıp gitmek): Bir şey yitirilmiş olmak.
- Ƙoldin Ƙolğa ötmek* (elden ele geçmek): Bir eşya bir kişiden diğerine geçmek, elden ele dolaşmak.
- Ƙolğa almak* (ele almak): Üzerinde çalışmaya, uğraşmaya başlamak.
- Ƙolğa çüşmek* (ele geçmek, ele düşmek): Yakalanmak; elde edilmek.
- Ƙolğa çüşürmek* (ele geçirmek): Kolay bulunmayan bir şeye herhangi bir yol ile sahip olmak; kaçmakta olan kişiyi yakalamak.
- Ƙolğa élinmaq* (ele alınmak): Tutuklanmak.
- Ƙoliga tükürmek* (eline tükürmek): Gayrete gelmek, gücünü toparlamak.
- Ƙolğa yékin* (eline yakın): Kullanmaya ve faydalanmaya uygun; lazım olduğu zaman bulmak kolay olan.
- Ƙoli éjir* (eli ağır): Yavaş iş yapan.
- Ƙoli içige égilmek* (eli içine eğilmek): Kendi menfaati için iş yapmak; kendi yakınlarına yardımcı olmak.
- Ƙoli Ƙattik* (eli sert): İnsana vurunca çok acıtan.
- Ƙoli keñ* (eli geniş): Eli bol, elinde iş yapmaya yarayacak çok para ve eşya olan; iş yaparken kullanılacak gereçleri esirgemeyen.
- Ƙoli Ƙiçişmaq* (eli kaşınmak): Çalışmak istemek; birini dövmek istemek.
- Ƙoli oçuk* (eli açık): Çok para harcayan, cömert.
- Ƙoli uzarmaq* (eli uzamak): Eli para görmek, cebi para görmek.
- Ƙoli uzun* (eli uzun): İktisadi yönden iyi, parası olan, zengin.
- Ƙoli çin* (kolu sıkı): Kolay kolay para harcamayan, cimri.

Ƙoli yançukıda (eli cebinde): Elin koynunda, kendi halinde, hiç kimseye yardımda bulunmayan.

Ƙoli yénik (eli hafif): Hızlı iş yapan; acıtmadan iğne yapan, diş çeken doktor.

Ƙoli yetmek (eli yetmek): Gücü yetmek; elde edebilmek.

Ƙoli yumşak/ yénik (eli yumuşak): İnsana vurunca veya dokununca acıtmayan.

Ƙoli gül (eli gül): Elinden her iş gelen, her işi layıkıyla iyi yapabilen.

Ƙolida ƘalmaƘ (elde kalmak): Bir mal isteklisi bulunmadığından satılmayıp durmak; harcanandan artmış olarak durmak.

Ƙolidin çüşürmemek (elinden düşürmemek): Sürekli olarak elinde tutup kullanmak.

Ƙolidin kelgüçe (elinde geleni kadar): Gücü yetene kadar.

Ƙolidin kelmek (elinden gelmek): Yapabilmek.

Ƙolidin iş/ poƘ kelmeydiğın (elinden iş gelmeyen): Hiçbir işi yapamayan, beceriksiz.

Ƙoliğın Ƙol, putiğın put bolmaƘ (eline el, ayağına ayak olmak): Çok yardımcı olmak.

Ƙoliğın su Ƙuyup bérelmeslik (eline su verememek): Söz konusu kişi, onun denginde olmamak, değerce olarak çok çok geride olmak.

Ƙoliğın ƘarimaƘ (eline bakmak): Ancak başka birinin yardımı ile geçinebilir durumda olmak.

Ƙoliğın ƘalmaƘ (eline kalmak): Kendine yardım edecek ondan başka kimse bulunmamak.

Ƙolini çişlep ƘalmaƘ (elini ısırarak): Yaptığı bir yanlıştan dolayı çok pişman olmak.

Ƙolini sıkmaƘ (elini sıkmaƘ): SelamlaşmaƘ için birinin elini sıkmaƘ.

Ƙolini sunmaƘ (elini sunmaƘ): Elini uzatmaƘ, yaklaşmaƘ veya başka birinin elini tutmaƘ için elini uzatmaƘ.

Ƙolini sürmek (elini sürmek): DokunmaƘ.

Ƙoli bolmaƘ (eli olmak): Yardımcısı olmak.

Ƙolini yuymaƘ (elini yıkamaƘ): Kötü bir alışkanlıktan ilgisini kesmek, uğraşmaktan vazgeçmek.

Ƙolini ittik tutmaƘ (elini hızlı tutmaƘ): Bir işi daha çabuk yapmaya çalışmaƘ.

Ƙoliniğın uçıda (elini ucunda): Özentisiz, ilgisizce ulu orta iş yapmaƘ.

Ƙolmu Ƙol (el ele): Hep beraber, dayanışarak.

Ƙolning kiri (elin kiri): Değersiz, kolayca vazgeçilebilen şey, para.

Ƙoli kısa (eli kısa): Eli darda, para sıkıntısı içinde olan.

Ƙuruğ Ƙol kelmek (eli boş gelmek): Hiçbir şey almadan gelmek.

ƘucaƘ (kucak), "sarılmak" anlamıyla ön plandadır.

ƘucaƘ açmaƘ (kucak açmaƘ): Kollarını açarak bağına başmaƘ.

Ƙuçikiğın almaƘ (kucağına almak): Kollarına alarak kucağında oturtmaƘ.

Alğın (avuç) sözcüğünün "cömertlik" anlamıyla kullanımı ön plandadır.

Alğınida kötürmek (avucunda götürmek, avucunda taşıman): Gözde olmak.

Alkinida oynatmaq (avucunda oynatmak): Her dediğini yaptırmak, ipleri elinde olmak, aklını çelmek.

Alkini kıçışmaq/ kızımaq (avucu kaşınmak, avucu ısınmak): Avucuna bir yerden para geçeceğine inanmak; birer iş yapmak istemek.

Alkinini yalaydıgan (avucunu yalayan): Kimseye kar vermeyen, çok cimri.

Alkini oçuk (avucu açık): Cömert, çok para harcayan.

Alkini kuruq (avucu kuru): Eli boş

Tirnaq (tırnak) sözcüğü deyimlerde “kusur, ayıp” gibi anlamlar ifade eder.

Tirnaq astidin kir izdimek (tırnak altından kir aramak): Önemsiz şeyleri bahane ederek başkasını yok yere suçlamak, yolsuzluk yapmak.

Tirnaqqa tohtauidıgan (tırnağa duracak): Çok iyi olan, herkes tarafından beğenilen.

Tirniqini tatlımaq (tırnağını kaşımak): Başkası tarafından azarlanırken ne yapacağını bilememek.

Qovurqa (kaburga) sözcüğü deyimlerde az kullanılmaktadır, “maddi durum ve can” anlamında kullanılmaktadır.

Qovurqisi körünüp qalmaq (kaburgası gözükmek): Çok zayıflamak; fakirleşmek.

Qovurqisini egmek (kaburgası eğilmek): Canını sıkmak, kızdırmak.

Qorsaq (kursak, karın) sözcüğü deyimlerde “niyet, sır” gibi anlamlar ifade etmektedir.

Qorsaq bakmaq (karın doyurmak): Hayatta kalmak için çalışmak, can bakmak.

Qorsaq boşatmaq (karnını boşatmak): İçindeki tüm dert kaygı ve sıkıntılarını söyleyerek rahatlamak.

Qorsaqta qalmaq (karnında kalmak): Hamile kalmak.

Qorsaq köpmek (karnı şişmek): Başkasına sinirlenmek, konuşmalarına sinirlenmek ve gıcık olmak, darılmak.

Qorsaq köpüki (karın şişmesi): Dargınlık, kızgınlık.

Qorsaq kötürmek (karın taşımak): Hamile olmak, gebe olma durumu.

Qorsaqni esterlimek (karnını astarlamak): Biraz bir şeyler yemek, az bir şeyler atıştırmak.

Qorsiqida tonquz qatiraydıgan (karnında domuz gezen): Niyeti kötü, başkasına hep tuzak kuran.

Qorsiqida çot soqmaq (karnında hesap yapmak): İçinde bir planlar yapmak, gözlemlemek.

Qorsiqida gep yatmaydıgan (karnında laf yatmayan): Sır saklayamayan, hemen laf yetiştiren.

Qorsiqida umiçi bar (karnında çorbası var): Elinden iş gelen, kabiliyetli, çok şeyleri bilen, bilgili.

Qorsiqığa kirip çıqmaq (karnına girip çıkmak): Ne maksadı ve niyeti olduğunu anlamaya çalışmak.

Bel (bel) kelimesi deyimlerde “irade, güç” anlamında kullanılmıştır.

Bel bağlımaq (belini bağlamak): Bir işi yapmaya hazır olmak.

Bel tutuşmaq (bel tutuşmak): Güreş yapmak, güç göstermek.

Bel koyuvetmek (belini bırakmak): Bir işi başaracağına olan inancını azaltmak veya kaybetmek.

Béli boş (beli boş, beli sıkı değil): İradesiz, gayretsiz.

Béli çin (beli sert): İradeli, gayretli.

Bélige tepmek (beline tekme atmak): Biri bir işi tam başaracağı zaman engel olmak, karşılık göstermek.

Béli égilmek (beli eğilmek, beli bükülmek): Hayatın zorluklarında kalmak.

Bélige süykaç barmıgan (beline çorba gitmemiş): Gücsüz, iradesiz.

Ƙoƚ/Ƙöt/Ƙuyruk (göt, kıç, kuyruk) sözcüğünün “irade, tecrübe” gibi anlamları deyimlerde ön plandadır.

Ƙoƚi boş (götü boş): İradesiz, gayretsiz.

Ƙoƚi égir/yoƚan (götü ağır, götü büyük): Tembel, oturduğu yerden kalkmayan.

Ƙoƚi poƚ (götü bok): Kusur işlemiş, kusuru olan.

Ƙoƚi çin (götü pek): Bir işi başarana kadar bırakmayan, gayretli, iradeli.

Ƙoƚini koyalmay ƚalmaq (götünü koyamamak): Rahatı bozulmak, telaşa kalmak.

Ƙoƚini koçilimaƚ (götünü karıştırmak): Başkasının ayıbını aramak.

Ƙöti bilen aƚziniƚ perƚi yoƚ (götü ile aƚzının farkı yok): Sözünde durmayan, verdiği sözden hemen vazgeçen, güvensiz.

Ƙötige poƚ kepleşmek (götüne bok tıkanmak): Zor bir durumda kalmak.

Ƙötige söygüdek bolmaq (götünü öpecek kadar olmak): Çok yalvarma.

Ƙötige sériƚ tük ünmiƚen (götünde sarı tüy çıkmayan): İş bilmeyen, tecrübesiz.

Ƙötini ƚismaƚ/ ƚuyruƚini ƚismaƚ (götünü kısmak, kuyruğunu kısmak): Kötü insanlara karışmadan, kötü işler peşinde olmadan durmak.

Ƙötining piri tutmaq (götünün ustalığı tutmak): İnatçılığı tutmak, trip atmak.

Ƙötini élip yüziƚe çaplımaq (götünü alıp yüzüne yapıştırmak): Yüzsüzlük yapmak, yüz çevirmek.

Ƙöti oçuƚ (götü açık): Hiçbir şeyi yok, kimsesiz, fakir.

Ƙuyruƚini ƚada ƚılmaq (kuyruğunu direk kılmak): Bir işi bitiremediği veya suçlu olduğu için kaçmak, uzaklaşmak.

Tiz (diz) sözcüğünün “itaat etmek” anlamına gelecek şekilde kullanımı ön plandadır.

Tiz pükmeƚ (diz bükmeƚ): Baş eğmeƚ, itaat etmeƚ.

Tiz çökmek (diz çökmek): Teslim olmak.

Paçaƚ (bacak) sözcüğünün “fikir, düşünce” anlamı ön plandadır.

Paçaƚƚa pit çüşmek (bacaƚa bit düşmek): Fikri deƚişmek, kararı deƚişmek.

Paçaƚƚa ésilmaq (bacaƚa asılmak): Birinin kusuruna sıkıca yapışmak.

Put/Ayak (ayak) sözcüğü geçen deyimlerde temel vurgunun “perişanlık, çaresizlik” kavramları üzerine olduğu görülür.

Puti görge saƚgilimaƚ (ayağı mezara asılı kalmak): Çok yaşmak, bir ayağı çukurda.

Putiğa höl hiş koymak (ayağına ıslak taş koymak): Birini yersiz bir şekilde övmek; sahtekârlık yaparak işlerine engel olmak.

Putiğa putlaşmak (ayağına engel olmak): Bir iş yaparken ona engel olmak.

Putiğa palta çapmak (ayağına balta vurmak): Kıskançlıktan ilerlemesine engel olmak, tuzak kurmak.

Putiğa putlaşkan taşte (ayağına engel olan taş gibi): Bir iş yaparken engel olan herhangi bir şey gibi.

Put kolini çüšimek (eli ayağını bağlamak): Hareket etmesine engel olmak, ilerlemesine karşılık göstermek.

Put koli bar (eli ayağı var): İş yapacak gücü bulunmak.

Put kolida can kalmalı (eli ayağında güç kalmamak): Korkudan eli ayağı güçsüzleşmek, eli ayağının bağı çözülmek.

Putiğa put bolmak (ayağına ayak olmak): Yardım etmek, destekçi olmak.

Ayiği ittik / yénik (ayağı hızlı): Hızlı iş yapan, işten kaçmayan, çalışkan.

Ayağ asti bolmak (ayakaltında olmak): Başkası tarafından zorbalığa uğramak, zalimin zulmüne kalmak; tecavüze uğramak.

Ayağ asti kılmak (ayak altına almak): Başkasına zorbalık etmek, kötülük yapmak; tecavüz etmek.

Ayiği çıkmak (ayağı çıkmak): Yürümeyi öğrenmek, yürümeye başlamak.

Ayiğidin şamal ötüp turmak (ayağında rüzgâr geçmek): Yaşlanmasına ve yıpranmasına rağmen hayatta olmak.

Ayiği kırğak (ayağı kuru): Ayağı uğursuz olan, şanssızlık getiren.

Ayiği égir (ayağı ağır): Çalışmayı sevmeyen, çok yavaş iş yapan, tembel.

Tapan (topuk) sözcüğü “yürümek, takip etmek” gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Tapan basturup kelmek/tapiniğa dessep yürmek (topuk bastırmak): Arkasından takip etmek.

Tapan basti (topuk basan): Başkasının arkasından şüphelenerek onun tüm iş hareketlerini takip eden.

Tapan tešti (topuk delen): Sahtekâr, hilekâr.

Tapan hekki (topuk hakkı): Başkası için yaptığı iş için alınan ücret.

Tapan yalimak (topuk yalamak): Haddinden fazla yalakalık yapmak.

Tapini töşük (topuğu delik): Göze görünen her yerde olan adam.

Tapini teşilgüdek bolmak (topuğu delinecek kadar olmak): Bir iş için çok fazla yol yürüme, bir iş için çok fazla çaba sarf etmek, çok uğraşmak.

Tapinidin kirip mişisidin çıkmak (topuğundan girip beyninden çıkmak): Çok etkilenmek.

Tapini kızzimak (topuğu ısınmak): Bir iş veya bir şeye çok heveslendiği için yerinde duramamak; bir yere gitmek istemek.

Tepinini yerge tegküzme (topuğunu yere değdirmeden): Kucağını veya sırtına aldığı yerde çok hızlı bir şekilde başka bir yere yetiştirmek

Tapini yerge tegmey (topuğu yere değmeden): Bir işi sürekli acele bir şekilde yapmak.

Sonuç

Çalışmamız neticesinde organ adı geçen toplam 614 deyim tespit edilmiş ve deyimler içerisinde 38 farklı organ adının kullanıldığı görülmüştür. Organ adlarının kullanılma sıklığı da birbirine göre farklılık göstermiş, köñül (74) sözcüğü en çok kullanılan organ adı olmuştur. Organ adlarının kullanım sayısı tablosu aşağıda belirtilmiştir:

<i>Baş/ Kalla</i>	59	<i>Bağir</i>	7
<i>Miñe</i>	4	<i>Öpke</i>	11
<i>Mañlay/Pişane</i>	7	<i>Öt</i>	2
<i>Köz</i>	61	<i>Yürek/Köñül/Ķelp/Dil</i>	74
<i>Burun</i>	11	<i>Tomur</i>	1
<i>Yüz/Çiray/Öñ</i>	46	<i>Iç</i>	35
<i>Ķapak</i>	3	<i>Üçey</i>	5
<i>Ağız/Éğiz</i>	42	<i>Ķol</i>	69
<i>Kalpuk</i>	3	<i>Ķuçak</i>	2
<i>Til</i>	23	<i>Alқан</i>	6
<i>Ķulağ</i>	12	<i>Tirnağ</i>	3
<i>Çiş</i>	10	<i>Ķovurğa</i>	2
<i>Boyun</i>	8	<i>Ķursağ/Ķarin</i>	12
<i>Gal/Kanay</i>	8	<i>Bel</i>	8
<i>Ķol/Müre</i>	6	<i>Ķoñ/Köt//Ķuyruk</i>	15
<i>Ķed/ Boy</i>	5	<i>Tiz</i>	2
<i>Ustiñan</i>	9	<i>Paçağ</i>	2
<i>Dümbe</i>	4	<i>Put/Ayağ</i>	16
<i>Ķoltuğ</i>	2	<i>Tapan</i>	11

Tablo1: Uygur Türkçesindeki Organ Adlarıyla Kullanılmış Deyimlerin Sayısal Tablosu

Farklı şekilde yazılan ancak aynı anlama gelen organ adlarıyla kurulan deyimler de mevcuttur. Bu tür deyimler verilirken organ adları art arda yazılmıştır. Ö: *Baş/kalla, Mañlay/Pişane*, vb. Tespit edilen bazı deyimlerden anlamı aynı olanlar yan yana verilmiş ve tek sayılmıştır. Ö: *Béşi asmanğa/kökke tağaşmak /Béşi asmanğa yetmek*, vb.

Uygur Türkçesinde farklı organ adıyla anlatılsa da Türkiye Türkçesi ile aynı anlamda kullanılan deyimler çok sayıdadır. Ö: *Yürek parisi* (yürek parçası): En kıymetlisi, göz bebeği; *Ķuliki diñ* (kulağı dik): gözü açık, vb.

Uygur Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde karşılığı olmayan deyimler de çok sayıdadır. Ö: *Ustiñini pak/taza* (kemiği temiz): Kötü işleri yapmayan; soyu temiz, vd. Türk Dilini zenginleştirmek açısından bu gibi deyimler ayrı bir önem taşımaktadır.

Çalışmamızda, *Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti* ve Ömer Asım Aksoy'un Deyimler Sözlüğü II' de (Aksoy, 1995b) geçen organ adlarıyla oluşturulmuş deyimlerden yararlanılmıştır. Sözlükte olmayan bazı deyimler de eklenmiştir. Birçok deyim, Uygur

Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde farklı şekilde ifade edilse bile aynı anlamı taşıdığı ortaya çıkmıştır.

Bu çalışma ile Uygur Türkçesindeki deyim varlığının tespiti noktasında bir adım atılmaya çalışılmıştır. Sadece organ adlarıyla kurulan deyimler incelendiğinde bile 614 adet deyim tespit ediliyor olması, Uygur Türkçesinin deyim konusundaki zenginliğini göstermektedir. Dolayısıyla, deyimler konusunda daha ayrıntılı çalışmaların yapılması gerekliliğini göstermektedir.

İncelemenin en önemli bulgularından biri, Uygur Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki kültür bağının deyimlerden yola çıkarak derinlere kadar inmesidir. Uzun zamanlardır farklı coğrafyada yaşayan iki Türk kavminin deyimlerinde, içinde bulunduğu coğrafyanın izleri, yaşam biçimi, örf ve adetleri görülür. Birçok deyimde, bin yıldır farklı topraklarda hiç değişmeyen kültür miraslarını açıkça görebiliriz.

Kısaltmalar

Ö Örnek

vd. Ve diğerleri

UTİL *HAZİRKİ ZAMAN UYGUR TİLİNİN İZAHLIK LUGİTİ*. (2011). Ürümçi: Xinjiang Halk Neşiriyati.

Kaynakça

AKSAN, Doğan. (1996). *Türkçenin Söz Varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.

AKSOY, Ömer Asım. (1995a). *Atasözleri Sözlüğü I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AKSOY, Ömer Asım. (1995b). *Deyimler Sözlüğü II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BURAN, Ahmet. (2001). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

HAZİRKİ ZAMAN UYGUR TİLİNİN İZAHLIK LUGİTİ. (2011). Ürümçi: Xinjiang Halk Neşiriyati.

ÖZKAN, Nevzat. (2007). *Türk Dilinin Yurtları*. Ankara: Akçağ Yayınları.

PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali. (1995). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Arkadaş Yayınları.

SEPER, Sulayman. (2002). *Hazirki Zaman Uygur Tili*. Ürümçi: Xinjiang Halk Neşiriyati.

TÖMÜR, Hemit. (1987). *Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi*. Beijing: Beijing Milletler Neşiriyati.

TÜRKÇE SÖZLÜK. (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.